

Bibliofil főurak

Festetics György gróf orvostudományi könyvgyűjteményéről
(Vázlat)

Európa-szerte a 18. századra regisztrálható az addig egységes művelődés és a tudományok szakosodása, a fokozatosan önálló diszciplínává váló szaktudományok rendszerének, felosztásának, szemléleti kereteinek, fogalmi készletének, módszertani eszköztárának, beszédmódjának, tudományos önreflexiójának átalakulása. Az általános közjó megteremtését hangsúlyozó államépítkezés szükségleteihez, a változó társadalmi igényekhez is igazodó folyamatban különösen fontos és látványos a korszak természettudományok felé forduló tudás- és tudományszervezési gyakorlatainak megjelenése. Ezt a természettudományok felé fordulást a 18. században, s különösen annak második felében jelentkező innovatív tudományos tendenciák iránti, a főúri körök részéről is megnyilvánuló érdeklődést jól mutatják az arisztokrata magánkönyvtárak enciklopédikus gyűjteményein belül az egy-egy diszciplínához köthető szakkollekciók kialakítása. A 18. századi főúri magánkönyvtárakban fellelhető különböző természettudományos diszciplínákhoz kapcsolódó gyűjtemények könyvállományának összetétele kevésbé kutatott területét képezik a magyarországi gyűjtés- és könyvtörténetnek. E tekintetben külön is figyelemre méltó a magyarországi agrártudományok instrumentalizációjában, a Georgikon regionális képzési és tudásközponttá alakításában meghatározó szerepet játszó, s mindezen túl saját korának egyik legnagyobb, máig közvetlenül is hozzáférhető enciklopédikus könyvtárát létrehozó keszthelyi gróf, Festetics György (1755–1819) orvostudományi könyvgyűjteménye.

Mivel a család egyes tagjainak halála után nem készült tételes könyvjegyzék, ezért az állomány gyarapításának a könyvtáralapító Festetics Kristófhoz (1696–1768), Festetics Pálhoz (1722–1782), illetve Festetics Györgyhez, majd az utódokhoz köthető fázisai nagyjából csak közvetett források alapján rekonstruálhatók. A gróf medicina tárgyú szakkollekciójának megismerését elsődlegesen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Festetics család levéltárának különböző fondjaiban fennmaradt, különböző időszakokból származó könyvtártöredékek, a majorátus direktorátusának 1792 és 1819 közötti ügyiratai között található könyvbeszerzéseket dokumentáló, sok esetben a beszerzett és bevételezett könyvek szerző és cím szerint összeállított listáit mellékletként tartalmazó számlák, feljegyzések és misszilisek teszik lehetővé. A direktorátusi ügyiratok azt mutatják, hogy a gróf elsősorban lipcsei, bécsi és pesti könyvkereskedőkön keresztül szerezte be a számára szükséges és őt érdeklő, illetve a korszak enciklopédikus könyvtárépítő szempontrendszerét szem előtt tartó köteteket. A legkorábbi könyvjegyzék, amely a fiatal gróf olvasmányait dokumentálja, 1778-ból származik.¹ Festetics Györgyöt korának látványosan fokozódó könyvtermelésében történő tájékozódásban és a megfelelő kötetek kiválasztásában a korszak jelentős értelmiségei, sok esetben orvosok által küldött ajánlások, könyvlisták segítettek. A könyvkereskedőkkel és könyvkötőkkel való kapcsolattartás és információáramlás pedig jellemzően a gróf László fiának két, egymást követő nevelője, Péteri Takáts József (1767–1821) és Kultsár István (1760–1828), valamint a direktorátus alkalmazottainak közreműködé-

¹ A Pesten, majd Zágrábban hivatalnokként szolgáló ifjú Festetics György 1778-ból származó, 388 saját beszerzésű tételt tartalmazó, hivatali idejére magával vitt privát könyvtárának a 'Livres Politiques', 'Livres Belles Lettres', 'Livres Historiques', 'Livres Philosophes', 'Livres Militaires' címszavak alatt rendszerezett jegyzéke elsősorban állambölcseleti, filozófiai, hadügyi, pénzügyi és közigazgatástani, szépirodalmi tárgyú, francia, angol, latin és német nyelvű műveket tartalmazott, de szerepelt rajta két orvostani munka is (Johann Georg ZIMMERMANN, *Erfahrung in der Arzneykunst*, Zürich, 1762. és Samuel TISSOT, *Anleitung für den gemeinen Mann*, Mannheim, 1772). A könyvjegyzéket lásd: MNL OL, Festetics Lt., P 274. 246. doboz, ff. 533–567. (Bücher Catalog des Gnädigen Herrn Grafen George v. Festetics 1778.) A könyvjegyzékről lásd: KURUCZ György, *Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén*, Aetas 21(2006), 93–108.

sével történt.² Mindezek alapján 1778 és a gróf 1819-ben bekövetkezett halálig terjedő időintervallumra nézve ez idáig mintegy 1070, a medicina területéhez sorolható tételt sikerült azonosítani.

Az eddigi kutatásaink azt mutatják, hogy a korszak ismert főnemesi, nemesi gyűjteményeivel összehasonlítva Festetics György könyvtárának orvostudományi szakkönyvvállománya mind a mennyiségi, mind a minőségi mutatókat tekintve egyedülálló. A kortárs bibliofil főurak közül Festetics sógora, Széchényi Ferenc (1754–1820), miután 1802-ben a magyar és magyar vonatkozású könyveinek gyűjteményét a nemzetnek adományozta, a külföldi klasszikus szépirodalmi és tudományos művekből álló, soproni házában elhelyezett könyvtárát képező kollekciónak továbbra is saját tulajdonában tartotta. Ez a gyűjtemény 9205 kötetben 5085 címet tartalmazott, amelyből a fennmaradt betűrendes katalógus szerint 230 kötet tartozott a korabeli taxonómiai hagyományt követve a matematika, csillagászat, fizika, vegytan, historia naturalis, valamint az orvostudomány és a materia medica körébe. Ez utóbbi két tudományág alig két tucat, főleg laikusok számára a 18. században kiadott orvosi felvilágosító munkát számlált.³ Jóval nagyobb orvosi-gyógyszerészeti könyvgyűjteménye volt id. Teleki László grófnak (1764–1821), akinek közel 30 000 kötetes könyvtárát fia, Teleki József (1790–1855) 1826. március 17-én kelt adománylevellel adta át a Magyar Tudós Társaságnak. A Teleki-könyvtár orvostudományi állománya mintegy 370, elsősorban a nagy 18. századi német, olasz, holland, francia, svájci orvosok, anatómusok, fiziológusok szakszerűen válogatott és összegyűjtött munkáit tartalmazta.⁴ Az előbbieknél nagyságrendekkel kisebb anyagi erőforrásokkal, ám annál nagyobb gyűjtőszennedéllyel rendelkező Ráday család gyűjteménye egy 1792 utánra datálható katalógus szerint 4873 tételben 10 302 kötetet tartalmazott, amelyből 259 cím 319 kötetben zömmel 18. századi szerzőktől származó orvostudományi és természetrajzi munkákat foglalt magában. Bár sem Ráday Pál (1677–1720), sem Ráday Gedeon (1713–1792) nem értett különösebben az orvosi tudományokhoz, de jól megválasztott könyvbeszerzőik révén, amilyen Ráday Gedeon idejében az orvosi tanulmányokat is folytató református teológus Nagy Sámuel (1730–1802) volt, sikerült e tekintetben is igényes és innovatív szakkollekciót felépítenie.⁵

Ebben a kontextusban vizsgálva Festetics György a hasonló rendű-rangú főúri gyűjteményeket számszerűleg feltétlenül meghaladó, tartalmát tekintve szakszerű gyűjtési stratégiát tükröző és ugyanakkor korszerű orvostudományi szakkönyvtárát, kirajzolódik egy kép, amely

² A könyvtártörödékeket lásd: MNL OL, Festetics Lt., P 274. 246. doboz. Festetics György lipcsei, bécsi, pesti könyvvásárlásait dokumentáló, a beszerzett kötetek tételes lajstromát is esetenként tartalmazó számlák, a könyvbeszerzések kapcsán keletkezett misszilisek a gróf által 1792-ben a teljes birtokállomány ügyeinek intézésére felállított központi hivatali ügyiratai között találhatóak: MNL OL, Festetics Lt., P 279 (Direktorátusi ügyiratok) 1–111. doboz/1792–1819. Péteri Takáts 1791 és 1799 között állt „Laci gróf” nevelőjeként Festetics György szolgálatában, ebből mintegy hét évet Bécsben töltött, miután 1793-ban az ifjú gróf anyjával együtt a császárvárosba költözött. Kultsár pedig, aki 1799-ben vette át Laci gróf nevelését, hatéves szolgálatának nagy részét Pesten töltötte az egyetemen jogi tanulmányokat folytató ifjú mellett. (Festetics László neveléséről lásd: KURUCZ György, *Keszthely grófja, Festetics György*, Bp., Corvina, 2013, 180–194.) Festetics György jellemzően Karl Schaumburg (1770–1833) bécsi és a Kilián testvérek (Kilián Ádám és György) pesti könyvkereskedéseivel a Bécsben tartózkodó Péteri Takáts és később a fia mellett Pesten működő Kultsár közvetítésével tartotta a kapcsolatot. Az 1800-as évek elejétől dokumentálhatóan Kilián György pesti könyvkereskedése közvetítette a gróf Lipcséből megrendelt könyveit.

³ SOMKUTI Gabriella, *Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1963–1964, Bp., 1966, 87–209 (különösen: 187–188). A tanulmány a két könyvtár orvostudományi állagának elemzését is tartalmazó résszel kibővített formában megjelent: *Ponticulus Hungaricus*, 15(2011), 7–8 [oldalszámzás nélkül] I, X. fejezetek.

⁴ *Uo.*, I, X, XI. fejezetek.

⁵ A Ráday Könyvtár 18. századi történetéről, gyűjtőköréről, könyvbeszerzői hálózatról és a könyvbeszerzés útvonalairól a legteljesebb áttekintés: SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday Könyvtár 18. századi története*, Bp., 2002. A könyvtár számára a könyvek szakszerű kiválasztásában és beszerzésében Ráday Pál és Gedeon idejében Szatmári Paksi Mihály (1683–1744), Gyarmathi Sámuel (1751–1830) és Weszprémi István (1723–1799) mellett a legaktívabb Nagy Sámuel volt. Nagy bécsi ágensi tevékenységéről, a kurrens orvostani munkákban való tájékozódásról: SOMKUTI Gabriella, *Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730–1802)*, Magyar Könyvszemle, 1968/2, 147–170. A könyvtár orvostudományi kollekciónak: VIDA Mária, *A Ráday Könyvtár orvostörténeti jelentősége a XVIII. században*, Orvostörténeti Közlemények, 1972, 64–65, 61–84 (különösen 73–78).

azt mutatja, hogy tulajdonosa – bár az orvosi tudományok nem tartoztak fő érdeklődési körébe – jó érzékkel tájékozódott korának könyvtárépítési és -rendszerzési alapelveit rögzítő elméleti irodalmában,⁶ szakirányú bibliográfiáiban és recenziós folyóirataiban. Ez utóbbiak sorában kiemelt helyen szerepeltek Festeticsnél a kora újkori tudásmanagement legfontosabb európai kommunikációs médiumainak számító, elsősorban német nyelvű periodikumok.⁷

A Festetics-könyvtár impozáns orvosi szakkönyvgyűjteményének legrégebbi darabja Aetius Amidenus (502–575) bizánci orvos által az antikvitás híres görög orvosdoktorairól enciklopédikus igényességgel írott, 1542-ben Frobenius bázeli nyomdájában kiadott munka.⁸ A gyűjtemény tematikus súlypontját a 18. századi medicina különböző irányzataihoz tartozó orvostudományi művek képezik. A szisztematikus, szakszerű gyűjtési stratégiát tükröző állomány alapján jól nyomon követhető az orvostudományi diskurzusban a 17. századtól a korai 19. századig terjedő időintervallumra nézve a humorálpatólogiai egészség–betegség-konceptióktól a szolidárpatólogiai megközelítés kialakulásához vezető szemléletváltás folyamata. Ugyanígy rekonstruálható a 18. század utolsó harmadától fokozatosan differenciálódó orvosi szakdiszciplínák (sebészet, szülészet, belorvostan, fiziológia, patológia, gyógyszerészet, törvényszéki orvostan stb.) kialakulása.

A könyvtár orvosi tudományokkal és gyakorlati orvoslással foglalkozó legnagyobb részét latin és német nyelvű gyűjteménye ugyan túlnyomórészt 18. és 19. század eleji szerzők munkáit tartalmazza, de reprezentatív jelleggel megtaláljuk benne a korábbi korszakok meghatározó, rendszerező alapműveit is. Ez utóbbiak sorában az antik medicinát többek között a két nagy görög orvos, Hippokratész (i. e. ?460–?370) és Galénosz (?129–200) 16. századi gyűjteményes kiadása képviseli (*Medicae artis principes post Hippocratem et Galenum*, 1567), amely az egész középkoron át a skolasztika alapvető kézikönyvének számított. A középkori orvostudomány néhány rendszerző kézikönyve mellett a gyűjtemény részét képezte az arab orvosi iskola legjelesebb alakjának, Avicennának (980–1037) kánonja, szintén 16. századi, velencei kiadásban (*Libri in re medica omnes*, 1564). Az emberi test megismerésében, különösképpen a galénoszi anatómia meghaladása és felülírása tekintetében látványos fordulatot hozó reneszánsz medicinát a korszak két paradigmaticus alakja, a brüsszeli származású anatómus, Andreas Vesalius (1514–1564) és a jatrokémiai betegségkonceptiójával az antikvitás nedvelméletét először megkérdőjelező orvostermészettudós Paracelsus (1493–1541) képviselik: Vesalius 1543-ban közzétett korszakalkotó anatómiai munkája a 16. századi bajor orvos-polihisztor Leonhart Fuchsnak (1501–1566) a

⁶ Festetics számára a könyvtárépítés elvi rendszerének kialakítása vonatkozásában az alapokat még a bécsi elitképző tanintézetben, a Theresianumban folytatott tanulmányai alatt szerezte meg, amikor 1773-ban a jezsuita költő, az udvari könyvtár őre, Michael Denis (1729–1800) professzor könyvtártani kollégiumait hallgatta. Ez irányú tanulmányairól és Denis könyvtártani képzési programjáról: KURUCZ, *Keszthely grófja...*, i. m., 79, 199; WALLESHAUSEN Gyula, *Denis professzor és tanítványa, Festetics György*, Könyvtári Figyelő, 54(2008), 64–74. A gróf az 1790-es évek végén számos könyvtárfejlesztéshez, a gyűjtemény rendszerzéséhez szükséges korszerű német nyelvű kézikönyvet szerzett be, köztük Denis először 1777-ben kiadott kétkötetes kézikönyvének második, bővített kiadását: Michael DENIS, *Einleitung in die Bücherkunde*, Th. 1, *Bibliographie*, Th. 2, *Literaturgeschichte*, Wien, 1795.

⁷ A korszak, a 18. és 19. századforduló kurrens publikációiról a német tudományosság szűrőjén keresztül tájékoztató 'gelehrte Zeitschrift' típusú periodikumok sorában kiemelt helyen szerepelt Festetics György könyvtárában a valódi kommunikációs intézménnyé formálódó *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, a göttingeni professzor Johann Andreas Murray által kiadott *Medicinisches-Praktische Bibliothek*, a jénai alapítású recenziós folyóiratok, mint az *Allgemeine Literatur-Zeitung*, illetve a *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, az *Allgemeines Repertorium der Literatur*, vagy Friedrich Nicolai *Allgemeine deutsche Bibliothek* sorozata. A német nyelvterület recenziós folyóiratai által működtetett európai kommunikációs hálózat tudománytörténeti jelentőségéről tárgyalt korszakunk vonatkozásában újabban: Martin GIERL, *Zeitschriften – Stadt – Information – London – Göttingen – Aufklärung = Jenseits der Diskurse: Aufklärungspraxis und Institutionenwelt in europäisch komparativer Perspektive*, hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Martin GIERL, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 243–264. Ha felütjük ezen periodikumok a gróf életének mintegy 30 esztendejére eső számain, gyakran találkozunk aláhúzott bibliográfiai tételekkel és hozzáfűzött margináliákkal. Kultsár István például az 1800-as évek elején rendszeresen tájékoztatta Festeticset arról, hogy a fent említett újságok aktuális számai a gróf számára megérkeztek a pesti Kilián könyvkereskedéshez: MNL OL, Festetics Lt., P 279, 25. doboz.

⁸ Festetics György medicina tárgyú szakkollekciójának alább következő bemutatása során – a rendelkezésünkre álló terjedelmi korlátok miatt – az egyes szóban forgó köteteket csak abban az esetben adjuk meg pontos bibliográfiai leírással, amennyiben analízisünk szempontjából kiemelten fontosak.

galénoszi anatómiával való összehasonlító átdolgozásában és kiadásában (*De humani corporis fabrica, ex Galeni & Andreae Vesalij libris concinnatae*, Tübingen, 1551), Paracelsusnak pedig három német nyelvű munkája a podagráról, a sebek gyógyításáról, valamint farmakológiai kezelésekről. A 17. századi, a medicina területén is számos új elméleti és gyakorlati tudáselem megjelenését hozó tudományos forradalmat képviselő orvosok közül a vérkeringést felfedező, egyúttal a fiziológiát mint orvosi szakdiszciplínát szilárd alapokra helyező William Harvey (1578–1657), valamint a klinikai orvostan egyik legjelesebb képviselőjeként számon tartott Thomas Sydenham (1624–1689) munkái emelendők ki. Jellemző, hogy a gyűjteményben a két angol orvos írásai 18. századi kiadásokban kerültek be: Harvey 1628-as munkája (*Exercitationes anatomicae de motu cordis et sanguinis*) egy 1737-es és egy 1751-es, Sydenham klinikai opusza (*Opera medica*) pedig egy 1749-es kiadásban.

A 18. század kevésbé bővelkedett a megelőző két évszázadra jellemző, valódi áttörést hozó, s ennél fogva hosszú távon alapvető szemléletváltáshoz vezető nagy felfedezésekben, viszont annál gazdagabb volt az emberi test működésére vonatkozó elméletek kidolgozása, valamint a rendelkezésre álló tudásanyag modern taxonómiai elvek mentén történő rendszerezése tekintetében. Ha tüzetesen végignézzük a gróf könyvtárának 18. és 19. századi szerzők munkáit tartalmazó tekintélyes orvostudományi gyűjteményét, két tendencia rajzolódik ki: szisztematikusan gyűjtötte egyrészt a betegségek kór- és gyógytanára vonatkozó legkülönbözőbb teóriákat kidolgozó tudósok, vagy a korszak európai tudás- és tudományos kultúráját alapvetően meghatározó orvosi iskolák jeles képviselőinek munkáit. Másrészt jelen vannak a 18. század vezető orvosi fakultásain oktató professzorok az orvostudományok legkülönbözőbb területein tankönyvként is használt művei, ami jól mutatja, hogy a keszthelyi gróf figyelemmel kísérte a tudásáramlás főbb európai útvonalainak változásait és ezen mozgások mögött álló személyi meghatározók munkásságát. Mindemellett megtaláljuk az orvosi alapismereteket, a könnyen elsajátítható terápiás törekvéseket közvetítő, különösen az 1750-es évektől Európa-szerte igen népszerűvé váló orvosi felvilágosító irodalom jeles európai és magyarországi képviselőinek munkáit, csakúgy, mint a 18–19. századforduló időszakának divatos betegségmagyarázó elméleti és gyakorlati tanításairól szóló kiadványait.

A gróf gyűjteményének részét képezték azok a jatrokémiai vagy jatrofizikai hagyományokhoz kapcsolódó, vagy éppen ezekkel vitatkozó (neo)vitalista koncepciókat megfogalmazó teoretikai és gyakorlati orvostani munkák, amelyek az évszázadokon át uralkodó humorálpatólogiai szemlélet ellenében a felvilágosodás és a korai romantikus medicina számára új utakat, új gondolkozási sémákat jelöltek ki.⁹ Ezek sorából kiemelendő a hallei egyetem anatómia, sebészet és kémia professzora, Friedrich Hoffmann (1660–1742) munkássága, aki a Paracelsusig visszavezethető, az alkímiát, asztrológiát és jatroágiát egyesítő jatrokémiai modellnél jóval radikálisabban szállt szembe még a 18. és a 19. századi medicinára is jellemző humorálpatólogiai kór- és gyógytannal. Jatrofizikai és karteziánus hagyományokhoz kapcsolódó kórtani szemléletében sikeresen egyesítette korának az emberi test működésére vonatkozó mechanisztikus és dinamikus elképzeléseit. A Festetics-gyűjteményt két német (*Gründliches Unterricht: Wie ein Mensch nach den Gesundheits-Regeln der Heil. Schrift und durch vorsichtigen Gebrauch weniger Auserlesener Arzneyen [...] sein Leben und Gesundheit lang conserviren könne*, 1722; *Abhandlung von der gewissen Vorhersagung des Todes in Krankheiten*, 1777) és egy latin nyelvű (*Exercitatio medico-chymica de cinnabari antimonii*, 1746), tónuselméletére alapozott farmakológiai munkája gazdagította.

A jatrokémiában és a jatrofizikában kialakuló, az emberi test működésére vonatkozó, anyagelvű elméletekben manifesztálódó partikuláris struktúrákkal magyarázó elméletekkel szemben jöttek létre már a 17. századtól az arisztoteliánus lélekelméletet egy újfajta materializmussal egyesítő holisztikus koncepciók. Ezek a vitalista megközelítések olyan immanens erőket

⁹ A 18. és 19. századi egészség- és betegségkoncepciók értelmezéséről kiváló áttekintő, rendszerző munka: Karl E. ROTHSCHUH, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, Stuttgart, Hippokrates Verlag, 1978.

tételeztek fel az élet jelenségeinek értelmezésére, amelyek az élő anyag kizárólagos tulajdonságai, s nem vezethetők le közvetlenül fizikai vagy kémiai jelenségekből. Ez a neovitalista irányzat először a flamand orvos-fiziológus, természettudósnál, Jean Baptiste van Helmontnál (1580–1644), majd Friedrich Hoffmann nagy ellenfelénél és egyúttal a hallei egyetemen professzoránál, az animizmuskoncepció kidolgozójánál, Ernst Georg Stahlnál (1660–1743) mutatható ki. Míg van Helmont minden fontos munkája 17. és 18. századi kiadásokban megtalálható a Festetics könyvtárban, addig Stahl meglepő módon nem került be a gyűjteménybe. A vitalista koncepciók sorában a későbbiekre nézve a legnagyobb hatást a svájci származású költő, orvos-természettudós, a göttingeni egyetem anatómia, sebészet és botanika professzora, Albrecht von Haller (1708–1777) által kidolgozott irritabilitás-szenzibilitás elmélet gyakorolta. Haller két vitális reakciót feltételezett: az egyik az izmok ingerelhetősége (irritabilitás), a másik az idegek érzékenysége (szenzibilitás), amit experimentális úton a kísérleti állatok fájdalomérzéséből vezetett le. Haller nyomdokain járt a skót orvos, az edinburghi egyetem kémia és orvostan professzora, William Cullen (1710–1790), aki minden betegséget a fokozott vagy csökkent idegmozgásra, az általa „idegerőnek” nevezett jelenségre vezetett vissza. Elmélete átmenetet képzett Haller fiziológiai betegségkoncepciója és a 18. század utolsó harmadának szintén skót orvosa, John Brown (1735–1788) által képviselt betegségkoncepció között. Brown végletekig leegyszerűsített és mechanikusan alkalmazott elméletének Hallertől kölcsönzött fő fogalmait, az érzékenységet és az ingerelhetőséget a hatások és ellenhatások viszonyaként határozta meg és ezeket valamennyi életjelenségre általánosította. A szervezetet stimuláló külső hatásokat ingerlő potenciáknak nevezte, s úgy vélte, hogy ezek bősége vagy hiánya, vagyis az inger mennyisége és az ingerület egyensúlyának megbomlása okozza a betegségeket.

Festetics mindhárom orvos alapmunkáit beszerezte könyvtára számára. Albrecht von Haller több verseskötetén kívül bekerült a gyűjteménybe a 18. század második felében Európa vezető orvosi fakultásain tankönyvként is használt fiziológiai alapmunkája (*Elementa physiologiae corporis humani*, Lausanne–Bern, 1757–1766), valamint az a hétkötetes gyűjtemény (*Disputationes ad morborum historiam et curationem facientes*, Lausanne, 1757–1760), amelyben a svájci orvos az általa legoriginálisabbnak talált orvosdoktori disszertációkat különböző kategóriák szerinti csoportosításban publikálta, köztük több magyarországi orvosét is. Ugyanígy megtaláljuk Cullen egyik gyakorlati orvostannal foglalkozó, eredetileg 1777-ben angolul kiadott fő művének latin nyelvű, Leidenben megjelent változatát (*Primae lineae medicinalis: Ex anglico idiomate latine vertit*, Leyden, 1779) és háromkötetes gyógyszerészeti munkájának francia nyelvű kiadását (*Traité de matière médicale*, Pavia, 1791). A Brown-féle teóriák a legátfogóbb hatást nem az angol orvoslás területén, hanem a német kora romantika közegében fejtették ki.¹⁰ Brown német recepciójának nyitányaként 1790-ben a göttingeni orvos Christoph Girtanner (1760–1800) az *Observation sur la physique* című folyóirat hasábjain több részletben egy plágium jellegű összegzést jelentetett meg a browni rendszerről, majd 1798-ban könyv formájában is kiadta e cikksorozat átdolgozott, bővített német nyelvű változatát. Brown eredetileg latinul írt, *Elementa medicinae* címmel 1780-ban, Edinburghban megjelent fő művét először 1795-ben Melchior Adam Weikard (1742–1803) német orvos fordította le. A teljes mű német fordításának két évvel később több kiadásban is megjelent egy populárisabb, rövidített változata. Német nyelvterületen a brownizmus népszerűségét mutatja, hogy 1796-ban a kieli orvosprofesszor, Christoph Heinrich Pfaff (1773–1852) az általa elnagyoltnak ítélt Weikard-féle fordítással szemben kiadta a skót orvos munkájának egy újabb, a szövegkritika és -korrekció igényével, a korábnál jóval árnyaltabb értelmezését megvalósító német fordítását. A Pfaff-féle adaptáció lényegében három szöveg, Brown eredeti latin textusa, annak Weikard-féle átültetése és egy 1795-ben kiadott angol kritikai fordítás (*The Elements of Medicine, ed. Thomas Beddoes*, London, 1795) egybedolgozásának eredménye. Festeticsnél – a korabeli tudástranszfer kelet-közép-

¹⁰ A browniánus medicina fogalomkészletéről és annak német filozófiai recepciójáról: GURKA Dezső, *A browniánus orvoslás fogalmainak hatása Schelling korai korszakára*, Passim, 2008/1, 71–87.

európai útvonalaira jellemző módon – Brown német recepciójának minden fázisa jól nyomon követhető.¹¹ Brown eredeti latin nyelvű fő művének egy 1794-es német földön megjelent kiadásán (*Elementa medicinae, Hildburghusae*, 1794) kívül megtaláljuk a Weikard-féle fordítás summázott, népszerűsítő változatának harmadik átdolgozott kiadását (*Medizinisch-practisches Handbuch auf Brownische Grundsätze und Erfahrung gegründet*, Heilbronn, 1802–1804), valamint a Pfaff-féle kritikai fordítás három különböző bécsi és koppenhágai kiadásait 1796-ból, 1798-ból és 1807-ből (*System einer Heilkunde*). Ezekon kívül beszerzésre került a Girtanner által 1798-ban megjelentetett Brown-féle teóriák kézikönyvszerű feldolgozása is (*Ausführliche Darstellung des Brownischen Systemes der praktischen Heilkunde, nebst einer vollständigen Literatur und einer Kritik desselben*, Wien, 1798).

Lényegében a Stahl által meghirdetett, majd Halleren keresztül Brown feldolgozásában a 18. század végére különösen német nyelvterületen a legnépszerűbbnek számító vitalista-életerő koncepciókra alapozta tanításait Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836). Hufeland előbb a jénai egyetem professzoraként, majd a berlini Charité és a Collegium medico-chirurgicum igazgatójaként, végül az 1810-ben alapított Humboldt Egyetem orvosi fakultásának első dékánjaként működött. Hatalmas szakirodalmi munkásságának nagy részét az egészségügyi nevelésnek, a himlőoltás népszerűsítésének szentelte, de írt több kórtani egyetemi tankönyvet, s több tekintélyes orvostani szakperiodikumot is szerkesztett. A gróf könyvtára 12 tételben tartalmazza műveit, amelyek közül az „élet meghosszabbításának művészetéről” szóló, először 1796-ban publikált írása a 18–19. századfordulójának Európájában a legolvasottabb és legtöbb kiadást megért egészségtani munkák közé tartozott. Festeticsnél a kötet 1798. évi kiadását találjuk (*Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, Frankfurt–Leipzig, 1798), amit megbízásából és anyagi támogatásával az a Kováts Mihály (1768–1851) orvosdoktor fordított magyarra, akit egyébként fia, Festetics László pesti tanulmányainak időszakában Samuel Glosius mellett az ifjú gróf házi orvosaként is alkalmazott.¹² Kováts doktor a kor fordítási gyakorlatának megfelelően Hufeland szövegét értelmezi, sőt helyenként, hogy a magyar olvasóközönség számára értelmezhetőbbé tegye, sűrű lábjegyzetekkel látja el, és a kétkötetes munkát a szerző tematikáját követő, a magyarországi viszonyokat bemutató toldalékkal egészíti ki (*Az ember' élete meghosszabbításának mestersége*, Pest, 1799). A könyvtár részét képező, további kötetek közül kiemelendő Hufeland 1795 és 1835 között 83 kötetben *Journal der practischen Arzneykunde* címmel kiadott szakfolyóiratának első hat darabja, két egyetemi tankönyvnek szánt patológiai, illetve gyakorlati orvostani munka, egy németországi gyógyforrások orvosi hasznáról szóló kötet, a gyermekgyógyászat kapcsán a himlőoltást népszerűsítő írás, valamint a pihenés, az alvás és ébrenlét állapotait taglaló, a korszakban szintén nagyon népszerű egészségtani kötet (*Der Schlaf und das Schlafzimmer in Beziehung auf die Gesundheit*, Weimar–Wien, 1803).

A 18. század végén virágkorát élő újvitalista irányzat egy spekulatív kiágazásaként értelmezhető a badeni származású Franz Anton Mesmernek (1734–1815) az állati magnetizmus tanára épített, jatrodinamikus elemeket is magába olvasztó, a középkori kézrátétellel és a mágnissal történő gyógyítással rokon koncepciója.¹³ A gróf korának divatirányzatai vonatkozásában

¹¹ Brown német nyelvterületen regisztrálható recepciójáról: Michler MARKWART, *Melchior Adam Weikard (1742–1803) und sein Weg in den Brownianismus: Medizin zwischen Aufklärung und Romantik: Eine medizinhistorische Biographie*, Leipzig, Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina, 1995; GURKA Dezső, *Schelling életrajzának és filozófiájának browniánus relációi*, Kaleidoscope, 2011/3, 16–33 (különösen: 20–22).

¹² Az ifjú Festetics László betegségeiről és az alkalmazott orvosdoktorok személyéről, az általuk alkalmazott kúrákról Kultsár István Festetics Györgyhöz intézett leveleiből értesülünk. Például 1801. július 3-án kelt levelében arról számol be, hogy Kováts doktor már két esztendeje minden héten meglátogatta az ifjú grófot, ezért illendő lenne őt 200 forinttal megjutalmazni: MNL OL, Festetics Lt, P 279. 25. doboz, f. 370–370v. Kultsár 1802. január 20-án Festetics Györgyhöz címzett levelében arról írt, hogy Laci gróf torokfájása miatt Glosius doktort hívta, aki lábvizet és gyomortisztítót, a testet „párázásba hozó” szereket javasolt: MNL OL, Festetics Lt., P 279. 28. doboz, f. 133.

¹³ Az eredeti, francia nyelvű kiadás: *Mémoire sur la découverte du magnétisme animal*, Paris, 1779; német nyelvű verziója: *Abhandlung über die Entdeckung des thierischen Magnetismus*, Karlsruhe, 1781; a bővített német nyelvű szintézis: *Mesmerismus: Oder System der Wechselwirkungen...*, Berlin, 1814.

mutatkozó nyitottságáról árulkodik, hogy gyűjteményében Mesmer állati delejességről szóló, már saját korában is sokat vitatott értékezésének hat különböző német és francia kiadásait szereztte be. Ugyanígy megtaláljuk a könyvtárban a 19. századelő másik orvosi divatirányzatának, később Magyarországon is számos követőre talált képviselője, a Samuel Hahnemann (1755–1843) által kidolgozott homeopátia rendszerét taglaló munkát (*Organon der rationellen Heilkunde*, Drezda, 1810).

A fentiekben taglalt különböző betegségmagyarázó modellek gyakorlati alkalmazása, valamint a rendelkezésre álló ismeretek rendszerezése területén a 18. század legnagyobb hatású orvosa a leideni egyetem gyakorlati orvostan, kémia és orvosi botanika professzora, Herman Boerhaave (1668–1738) volt. Thomas Sydenhamhoz hasonlóan, ám nála jóval hatékonyabban a betegágy melletti oktatás fontosságát hangsúlyozta. A medicina oktatásában először a leideni egyetemen bevezetett rendszere, amely a természettudományok köréből propedeutika, anatómia és fiziológia, valamint a klinikai gyakorlat hármasságára épült, a 18. század végéig kiterjedt tanítványi hálózatának közvetítésével Európa vezető orvosi fakultásainak curriculumában alapvető szemléletváltást hozott. Két nagy rendszerező fő műve közül az *Institutiones medicae* (1708) elméleti kérdésekkel, tünettannal, egészségtannal és terápiával foglalkozik. Aforizmáit a következő évben adta közre (*Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis*), amelyben többek között az akut és krónikus betegségek karakterisztikumait tárgyalja. Boerhaavénak e két műve a század folyamán számos kiadást ért meg, s Európa legkülönbözőbb orvosi fakultásain oktató tanítványainak kommentárjaival kiegészítve Göttingentől Bécsig, Edinburghtól Nagyszombatig tankönyvként használták. Festeticsnél jól nyomon követhető Boerhaave európai recepciójának útvonala és személyi meghatározói. Többek között beszerzésre került a fentiekben taglalt két munka egybedolgozásából a leideni professzor három tanítványa által kommentált és kiadott három különböző egyetemi tankönyv. Az egyik Albrecht von Haller munkája, amelyet előbb a göttingeni egyetemen, majd több más európai orvosi fakultáson, így Bécsben és Nagyszombaton is használtak (*Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae*, Velence, 1751). Ugyancsak az állomány részét képezi a bécsi egyetem orvosi fakultását megreformáló, minden idők egyik legbefolyásosabb orvosaként számon tartott tanítvány, a szintén holland származású Gerard van Swieten (1700–1772) által kiadott Boerhaave-kommentár (*Commentaria in Hermanni Boerhaave aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*, Leiden, 1766–1776). Van Swietennel egy időben, szintén Leidenből került Bécsbe a kórlapírás és a boncolások ma is érvényes gyakorlatát bevezető Anton de Haën (1704–1776), akinek Boerhaave *Institutiói*hoz írott ötkötetes kommentárját a 18. század utolsó harmadától mind Bécsben, mind a pesti egyetemen tankönyvként használták (*Praelectiones in Hermanni Boerhaave Institutiones pathologicae*, Wien, 1780–1782).

Boerhaavén kívül a 18. század nagy rendszerezőinek sorában külön figyelmet érdemelnek azok az anatómusok, akik a Thomas Sydenhamig visszavezethető jatromorfológiai hagyományokhoz kapcsolódva, az emberi test partikuláris struktúráihoz kötött új kórbonctani szemléletet dolgozták ki. Ezek sorában a Festetics-gyűjtemény részét képezte a kórbonctan mint orvostudományi diszciplína alapítójaként számon tartott itáliai anatómus, Giovanni Battista Morgagni (1682–1771); több műve között az organopatológiai rendszerét összefoglaló, 1761-ben Páduában publikált alapművének második kiadása (*De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis libri quinque*). Ugyanígy jelen van a Morgagnit több ponton is bíráló és kiigazító francia orvos, pszichiáter Philippe Pinel (1755–1826) egyik kórbonctani, jellemzően német fordításban kiadott munkával (*Philosophische Krankheits-Lehre*, Koppenhága, 1799–1800) és a szintén francia orvos François Xavier Bichat (1771–1802) egy kevésbé ismert szövettani értekezéssel (*Abhandlung über die Häute im allgemeinen und über die verschiedenen Häute insbesondere*, Tübingen, 1802), szintén német fordításban.

Festetics orvostudományi gyűjteményének más kortárs főúri könyvtárakkal összehasonlítva egyedülálló specifikuma, hogy a 18. század második felének vonatkozásában pontosan kirajzolódnak az Európa vezető orvosi fakultásaihoz köthető orvosi iskolák. E tekintetben külön kieme-

lendő – Festeticset más tudományok szempontjából is érdeklő – a göttingeni és bécsi egyetemek orvoskarain működő professzorok szakirodalmi munkásságában való tájékozottság. Az 1734-ben német és brit tradíciók szellemi szimbiózisának eredményeként alapított göttingeni egyetem (*Georgia Augusta*) speciális, a korszak Európájában egyedülállóan innovatív oktatási és kutatási programja a tudományok empirikus és holisztikus megközelítésének együttes jelenlétére épülő tudáseszményt alakított ki, amelyben a természetkutatás, s ezen belül is a gyakorlati tudományok, mint ahová az orvostudományt is sorolták, kiemelt helyet foglaltak el.¹⁴ Így nem meglepő, hogy a gróf orvostudományi gyűjteményébe beszerezte a Georgia Augustán működő orvos-professzorok tankönyv gyanánt is használt kompendiumait és egyéb műveiket. A fentebb taglalt, a göttingeni egyetem egyik legmeghatározóbb alakján, Albrecht von Halleren kívül megtaláljuk a gyűjteményben Georg Gottlob Richter (1736–1773) és unokaöccse, August Gottlieb Richter (1771–1812) sebészeti, a Linné-tanítvány Johannes Andreas Murray (1769–1791) botanikai, Johann Friedrich Gmelin (1778–1804) kémiai, Rudolph Augustin Vogel (1760–1774) sebészeti, valamint az orvos-antropológus Johann Friedrich Blumenbach (1778–1840) fiziológiai és antropológiai tárgyú munkáit is.

Ugyancsak kiemelt helyen szerepelnek a kollekcióban a Gerard van Swieten-féle reformok után a bécsi egyetem orvoskarán oktató orvosprofesszorok, egyúttal az első bécsi orvosi iskola tagjainak művei, amelyek közül több később a nagyszombati, majd a Budára és 1784-től Pestre költözött orvoskaron is tankönyvként voltak használatban. Ezek sorában a fentebb említett van Swieten- és Anton de Haën-féle Boerhaave-kommentárokon kívül beszerzésre került a bécsi orvosi fakultás szülészeti professzorának, Johann Nepomuk Krantznak (1722–1799) a Monarchia, s benne Magyarország gyógyvizeiről szóló munkája (*Gesundbrunnen der oesterreichischen Monarchie*, Wien, 1777), egy latin nyelvű gyógyszerzeti, sebészeti kézikönyve (*Materiae medicae et chirurgicae juxta systema naturae digestae*, Wien, 1765), valamint szülészeti tankönyvének Weszprémi István (1723–1799) debreceni tiszti orvos által 1766-ban magyarra fordított változata (*Bába mesterségre tanító könyv*, Debrecen, 1766). Előbb a nagyszombati egyetem, majd a II. József által alapított bécsi Katonai-Sebészeti Akadémia (Medizinisch-Chirurgische Josephs-Akademie, vagyis a Josephinum) tanáraként működő Joseph Jacob Plenck (1735–1807) sebészeti tankönyvei 12 tételben, a van Swieten-tanítvány és utód Anton Störck (1731–1803) klinikai orvostani munkái 11 tételben, vagy a szintén II. József alapította bécsi Általános Közkórház (Allgemeines Krankenhaus) első igazgatója, Johann Peter Frank (1745–1821) hatkötetes orvosrendészeti tankönyvének első négy darabja (*System der vollständigen medizinischen Polizey*, Wien, 1786–1790) szerepelnek a gyűjteményben.

Végül, ha a 18. század második felében kibontakozó, a felvilágosodás tudásnépszerűsítésének pedagógiai programjába illeszkedő orvosi felvilágosító irodalom könyvtári jelenlétét vizsgáljuk, kirajzolódik egy kép, amely azt mutatja, hogy a gróf ezen a területen is a korszak európai és magyarországi kínálatából a legszínvonalasabb munkákat szerezte be. A magyar nyelvű orvosi felvilágosító irodalom jellemző sajátossága, hogy az 1750 után egyre növekvő számban a köznép egészségügyi kultúrájának emelését szolgáló, diétetika, szülészeti, elsősegélynyújtás, gyermekgyógyászat, himlőoltást népszerűsítő tematikákban megjelent írások, rendszerint hasonló céllal a korabeli Európában kiadott népszerűsítő munkák német nyelvű változatainak „magyar viszonyokra szabott”, sok esetben toldalékkal vagy lábjegyzetekkel „megbővített” fordításai. De vannak önálló munkák, különösen az egészséges életmódra nevelés és a század

¹⁴ A göttingeni egyetemről és a göttingeni tudáseszményről, specifikusan az orvosi fakultásról: *Vom Medizinstudenten zum Doktor: Die Göttinger medizinischen Promotionen im 18. Jahrhundert*, hrsg. Ulrich TRÖHLER, Sabine MILDNER-MAZZEI, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993; Ulrich TRÖHLER, *Wer studierte welche Medizin im Göttingen des 18. Jahrhunderts?: Herangehensweisen in der Medizin um 1750 = Albrecht von Haller im Göttingen der Aufklärung*, hrsg. Norbert ELSNER, Nicolaas A. RUPKE, Göttingen, Wallstein, 2009, 245–282; Hubert STEINKE, *Science, practice and reputation: The University of Göttingen and its medical faculty in the 18th century = Centres of excellence?: Medical travel and education in Europe, 1500–1789*, eds. Ole Peter GRELL, Andrew CUNNINGHAM, Jon ARRIZABALAGA, Aldershot, Ashgate, 2010, 287–304.

végén a himlőoltás népszerűsítésének tematikáiban. Festetics orvostudományi gyűjteményében – hogy csak a korszak legsikeresebb, legtöbb nyelvre lefordított, egész Európában cirkuláló szerzőket említsük – megtaláljuk a svájci orvos Simon André Tissot (1728–1797) egészségügyi alapismereteket népszerűsítő könyvét Marikowszki Márton fordításában (*A' néphez való tudósítás*, Nagykároly, 1772), a szászországi Görlitz orvosa, Christian August Struve (1767–1807) két egészségügyi munkáját a Nógrád vármegyei tisztiorvos Bérczy János (*Az egészség' barátya az öregségben*, Pest, 1806), illetve a pesti orvosdoktor Kováts Mihály fordításában (*A' gyenge élet' meg-hosszabbításának, és annak a' gyógyíthatatlan nyavalyákban való húzásának a' mestersége*, Pest, 1802), vagy Nils Rosen von Rosenstein (1706–1773) svéd királyi orvos pediátriai alapművét a Borsod vármegyei tisztiorvos Dombó Sámuel átültetésében (*Orvosi tanítás a' gyermekek' nyavalyáiknak megesmerésekről, és orvoslásokról*, Pest, 1784). A könyvtár szakállományából az önálló felvilágosító munkák sorában külön kiemelendő az erdélyi Maroszlók tiszti-orvosa, Mátyus István (1725–1802) által kiadott hatkötetes dietétikai, enciklopédikus igényességgel összeállított kézikönyve (*Ó és új Diaetetica, az az: az Életnek és egészségnek fenntartására és gyámolgatására*, Pozsony, 1787–1793), valamint a Veszprém vármegyei tisztiorvosa, Zsoldos János (1767–1832) által írott egyszerű nyelvezettel megfogalmazott, sommás életmódtanácsadó (*Diaetetika vagy Az Egészséget fenntartó, és a' betegségtől tartóztató Rendszabások*, Győr, 1814).

A magyar nyelvű kötetek kapcsán több vonatkozásban rekonstruálható Festetics György mecénási tevékenysége is. A Batthyány, Széchényi, Károlyi, Dessewffy, Keglevich családok mellett Festetics György volt az, akinek sok irányú, kiterjedt támogatói tevékenységében helyet kapott egyfelől az orvosok külföldi tanulmányútjainak, másfelől szakirodalmi és felvilágosító jellegű írásainak finanszírozása is. Ez derül ki a Festetics-levelezésből, valamint a magyar nyelven megjelent egészségügyi munkák ajánlásaiból. A fentebb említett pesti orvos, Hufeland-fordító Kováts Mihály munkásságán kívül a gróf erkölcsi és anyagi értelemben is támogatója volt a pesti egyetem kór- és gyógytan professzorának, Bene Ferencnek (1775–1858), aki egyúttal a himlőoltás magyarországi népszerűsítésének is egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Bene 1801. március 10-i keltezéssel Festetics Györgyhöz intézett levelében ajánlja néhány hónappal korábban a himlő veszedelmeiről és az oltás szükségességéről szóló, később bővített formában számos kiadást megért munkáját (*A himlő veszedelme ellen való rövid oktatás*, Pest, 1800).¹⁵ Ugyanebből a levélből megtudjuk azt is, hogy az orvos tervezett külföldi tanulmányútjához is támogatást remél: „Esmérvén méltóságodnak nagy érdemeit Hazánk boldogságának előmozdításában, merészlettem ezen Könyvetskével kedveskedni, melly által hazámfiainak nyomorúságait valamiképen enyhíteni igyekeztem. Szívvel óhajtom, hogy ez iparkodásimnak első tsekély zsengeje Méltóságának tetzene, hogy ez által én azon különös szerentséhez juthatnék, mellyel hallatik, hogy Méltósága egy ifjú magyar orvost meg akar ajándékozni, hogy tudniillik az Európának leg híresebb Orvosi Oskoláit meg járhassa, és így idegen Országokból a leg hasznosabb tudományt Édes Hazánkba által hozza.” Bene végül megkapta a támogatást, s 1807-ben két hónapot töltött Párizsban, majd ezt követően végiglátogatta a német egyetemi városokat és híres kórházakat. A Laci gróf nevelőjeként Pesten tartózkodó Kultsár István egyik, 1802. február 18-ra datált, Festetics Györgyhöz intézett levelében jelzi, hogy Bene a „himlő elleni munkájából” 30 példányt fog küldeni kiosztásra a grófnak.¹⁶ Ez egyúttal a korszak orvosi felvilágosító munkák tekintetében jellemző könyvterjesztői gyakorlatát is jelzi.

Festetics bécsi ágenciális kasszájának kimutatásaiból tudjuk, hogy 1812-ben ugyancsak külföldi, jelesül bécsi tanulmányaihoz nyújtott pénzügyi támogatást annak a Birly Edének

¹⁵ MNL OL, Festetics Lt., P 279, 24. doboz.

¹⁶ Uo., 28. doboz, f. 9.

(1787–1854), aki orvosi diplomájának megszerzése után a pesti egyetemen 1812-ben önállóságot nyert szülészeti tanszéken volt évtizedeken keresztül vezető professzor.¹⁷ Ugyanígy a gróf támogatottjainak sorában foglalt helyet Sopron, majd Veszprém vármegye tisztiorvosa Háiszler György (1761–1841) is, aki háromkötetes, a hideglelésről, a krónikus betegségekről és a gyermekkori, valamint a női nyavalyákról szóló munkájának első darabját (*Háiszler György orvosi munkája*, I. darab, *A főbb hideglelésekről, a pestisről és a hidegjelős kiütésekről*, Veszprém, 1801) egy 1801. július 29-i levelében a következőképpen ajánlja: „Kötelességbeli foglalatosságaim után üres óráim szüleménye: orvosi Munkámnak első Darabja, mellyet Nagyságodnak, kiből az egész Nemes Haza a magyar Tudományok hasznos Pártfogóját tiszteli, alázatosan ajánlom. Fogadgya nagyságod kegyesen, és engedgyen néki ujjonnan emeltt Könyv-Tárjában bár utolsó helyet, bőven dicsekedhetem a Kegyelemben, mellyben meg tartatni mély alázatossággal könyörgök [...]”¹⁸

¹⁷ *Uo.*, 76. doboz, f. 502.

¹⁸ *Uo.*, 26. doboz.